

УДК 930:[342.726:316.334.55](470+476+477)»186/191»
DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mykhailiuk>

Iurii Mykhailiuk

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>

e-mail: Mykhailiuk_10@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Mykhailiuk, Iu. (2025) Problems of the socio-legal status of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania in Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies (second half of the 19th – first decades of the 20th century). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 48–61. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mykhailiuk>

**PROBLEMS OF THE SOCIO-LEGAL STATUS OF THE PEASANTRY OF THE
GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN UKRAINIAN, BELARUSIAN
AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHIES
(SECOND HALF OF THE 19TH – FIRST DECADES
OF THE 20TH CENTURY)**

Abstract. *The purpose of the article: to investigate the development and achievements of Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies of the second half of the 19th – first decades of the 20th century in the field of studying the socio-legal status of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania.*

Scientific novelty. *The scientific novelty of the study is the fact that in the outlined perspective it is the first in historiography.*

Conclusions. *It has been established that the study of the socio-legal status of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania in Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies of the second half of the 19th – the first decades of the 20th century took place in stages: I (1861–1863) – the beginning of the study; II (1864–1889) – the inert search for a research field; III (1890–1917) – the implementation of a wide range of research. An important role in the study of the issue was played by the activities of scientific historical schools – Kyiv (V. Antonovych, M. Hrushevsky, M. Dovnar-Zapolsky), West Russian law (F. Leontovych, M. Vladimirsky-Budanov, M. Yasinsky), Moscow (M. Lyubavsky, V. Picheta). Representatives of these schools have made the most significant contribution to the study of the outlined issues, both in terms of subject matter and thoroughness, and the number of scientific works.*

The following main trends in the study of the socio-legal status of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania were identified: 1) scientific research was carried out mainly within two directions – historical and historical-legal; 2) in most cases, researchers resorted to a comprehensive analysis of categories of the rural population within the framework of a separate work; 3) the legal status of the peasantry was considered by researchers through the prism of various historical contexts (economic development, land tenure, territorial and administrative structure, etc.); 4) the diversity of territorial boundaries of the study (with the predominance of the use of national boundaries, more than a third of the works have an ethno-regional localization, some of which are carried out on the principles of regionalism of the Kyiv historical school of V. Antonovych); 5) usually the chronological boundaries of the study cover the period of independent development of the Grand Duchy of Lithuania (until 1569); 6) a significant impact on the productivity and fundamentality of scientific research was exerted by the intensification of individual archival and archeographic activities of researchers.

Keywords: *historiography, research, peasantry, socio-legal situation, Grand Duchy of Lithuania, scientific schools, scientific societies, archives.*

Юрій Михайлюк

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>

e-mail: Mykhailiuk_10@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Михайлюк Ю. Проблеми соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського в українській, білоруській та російській історіографіях (друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.). *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 48–61. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mykhailiuk>

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА СЕЛЯНСТВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ, БІЛОРУСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XX СТ.)

Анотація. Мета статті: дослідити розвиток та здобутки української, білоруської та російської історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. у сфері дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського.

Наукову новизну дослідження становить той факт, що в окресленому ракурсі воно є першим в історіографії.

Висновки. Встановлено, що дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського в українській, білоруській та російській історіографіях другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. відбувалося поетапно: I (1861–1863 рр.) – започаткування вивчення; II (1864–1889 рр.) – інертний пошук дослідницького поля; III (1890–1917 рр.) – реалізація широкого спектру дослідження. Важливу роль у студіюванні проблематики зіграла діяльність наукових історичних шкіл: київської (В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський), західноруського права (Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський), московської (М. Любавський, В. Пічета). Представники цих шкіл здійснили найвагоміший внесок у дослідження окресленої проблематики як з точки зору предметності й ґрунтовності, так і кількості наукових праць.

Виявлено такі головні тенденції дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського: 1) наукові пошуки здійснювалися головню у межах двох напрямів – історичного та історико-правового; 2) у більшості випадків дослідники вдавалися до комплексного аналізу категорій сільського населення у межах окремої праці; 3) правове становище селянства розглядалося дослідниками крізь призму різного історичного контексту (економічного розвитку, землеволодіння, територіально-адміністративного устрою тощо); 4) різноманітність територіальних меж дослідження (при переважанні використання загальнодержавних меж більше третини праць мають етнорегіональну локалізацію, частина з яких виконана на засадах регіоналістики київської історичної школи В. Антоновича); 5) зазвичай хронологічні межі дослідження охоплюють період незалежного розвитку Великого князівства Литовського (до 1569 р.); 6) вагомий вплив на продуктивність і фундаментальність наукових досліджень здійснювала активізація індивідуальної архівної та археографічної діяльності дослідників.

Ключові слова: історіографія, дослідження, селянство, соціально-правове становище, Велике князівство Литовське, наукові школи, наукові товариства, архіви.

Постановка проблеми

У добу незалежності України селянознавчі студії стали одним із провідних напрямів дослідження вітчизняної соціальної історії. Утім, така дослідницька ніша залишається нині ще далекою від повномірного заповнення як у проблемно-тематичних сегментах, так і приналежно до різних хронологічних етапів історичної минувшини. Зокрема, потребують додаткового й ґрунтовного вивчення та переосмислення історіографічні надбання попередніх поколінь. Особливо це стосується наукових здобутків другої половини XIX – перших десятиліть XX ст., коли селянознавча тематика вперше потрапила в поле зору українських, білоруських та російських дослідників, котрі поставили її вивчення на наукову основу. По мірі об'єктивних причин одним із найскладніших напрямів у цьому контексті було дослідження історії селянства Великого князівства Литовського. Попри це, результати такої роботи виявилися досить плідними. Їхній аналіз дасть змогу зрозуміти специфіку історіографічного процесу того часу в межах окресленої проблематики, досягнути спектральну площину дослідницьких результатів, сутність їх суджень і висновків. Це своєю чергою може послугувати важливими засадами для відповідних сучасних студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній вітчизняній та зарубіжній історичній науці інтерес до питання висвітлення долі селянства Великого князівства Литовського українською, білоруською та російською історіографіями другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. є невеликим і досить специфічним. Окреслена проблема з неоднаковою мірою предметності представлена в ряді праць у формі статей, вступних частин до певних видань, складової розділів монографій. Частина авторів таких напрацювань трактування історіографією окресленого періоду соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського реалізують засобом висвітлення відповідних поглядів конкретних персоналій істориків: І. Новицько-

го (Ю. Крамар¹), М. Петрова, Д. Іловайського, М. Довнар-Запольського та П. Клепатського (Ю. Михайлюк²). Інші автори історіографію селянської проблематики подають як складову ширшого спектру дослідження. Так, Д. Карев³ *робить це лаконічно у контексті* комплексного аналізу життя і творчості М. Любавського, О. Музичко⁴ – відповідно Ф. Леонтовича. Короткі узагальнені характеристики здобутків історіографії другої половини XIX – початку XX ст. в дослідженні історії селянства знаходимо у працях З. Капискі, П. Лойки, В. Мясешка⁵, А. Дворніченка⁶ тощо. Викладений вище огляд історіографії теми нашого дослідження засвідчує, що узагальненого аналізу системи дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського ресурсами української, білоруської та російської історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. допоки не підготовлено.

Необхідність використання російських та білоруських праць зумовлена темою дослідження і відповідає змісту листа МОН України від 25 жовтня 2024 р. «Про використання джерел інформації, створених на території держави-агресора», а також корелюється зі змістом «Рекомендацій Комітету з питань етики щодо припинення (обмеження) використання джерел інформації держави-агресора в наукових публікаціях», затверджених протоколом № 36 (46) від 30 листопада 2023 р.

Мета статті

Метою представленої публікації є дослідити розвиток та здобутки української, білоруської та російської історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. у сфері дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського. У статті не передбачено докладного аналізу фактичного трактування істориками окресленого періоду різноманітних соціально-правових сегментів життя сільського населення, позаяк це буде предметом іншого дослідження.

Виклад основного матеріалу

Фахове дослідження історії селянства Великого князівства Литовського було започатковане наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст.⁷ Його витоки зумовлені кількома чинниками. Першим із них слугувало зародження (у другій половині 30-х рр. XIX ст.) та подальше становлення литуаністики як окремого напрямку історичних студій. Другою важливою запорукою стала активізація у той час архівної та археографічної справи, зокрема у розрізі проблематики історії Великого князівства Литовського. Це започаткувало початок формування джерельної бази для відповідних наукових пошуків. Третім чинником стала поява в дослідницьких практиках орієнту на соціальну історію, викликана передусім синхронним утвердженням «романтичного» історіописання. У межах останнього набули змін та переорієнтації соціальні акценти: об'єктами дослідницького інтересу стали не лише представники найвищої еліти (правителі, державні діячі), а й простий люд⁸. За влучним

1 Крамар Ю. Історія українського селянства у дослідженнях та документальних публікаціях І. Новицького. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії*, Київ-Седнів, 18–21 жовт. 1993 р. Київ, 1997. С. 205–209.

2 Михайлюк Ю. Стратифікація населення Великого князівства Литовського у візії М. І. Петрова. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 17–20; Михайлюк Ю. Селянство Великого князівства Литовського з погляду Д. Іловайського. Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Науковго товариства ім. Шевченка у Черкасах: *Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах*, 2014. С. 47–51; Михайлюк Ю. Українське селянство в XV – першій половині XVI ст. у візії М. Довнар-Запольського та П. Клепатського. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 33–36.

3 Карев Д. Академик М. К. Любавский: вехи судьбы и творчества. М. К. Любавский. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. Минск: Беларуская навука, 2012. С. 6–86.

4 Музичко О. Историк Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність. Одеса, 2005. 208 с.

5 Капискі З., Лойка П., Мясешка В. Уступ. *Гісторыя селянства Беларусі: У 3 т. Т. I. Гісторыя селянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г.* Минск: Беларуская навука, 1997. С. 9–17.

6 Дворніченко А. Историография Великого княжества Литовского и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М.К. Любавского. *Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета*. 2013. Выпуск № 12. С. 97–120.

7 Першою з їх числа стала робота М. Іванішева, присвячена дослідженню системи самоврядування сільських громад українських земель у XVI–XVII ст., де частина матеріалу належить добі ВКЛ (див.: Іванишев Н. Д. О древних сельских общинах в юго-западной России. *Русская беседа*. 1857. Том III. Книга 7. Москва: Типография Александра Семена, 1857. Отдел науки. С. 1–57).

8 Докладніше див.: Михайлюк Ю. Генеза східнослов'янської історіографії соціальної історії Великого князівства Литовського в дореформеній Російській імперії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 295–310; Михайлюк Ю. Періодизація розвитку східнослов'янської історіографії соціальної історії Великого князівства Литовського в XIX – на початку XX ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2017. № 4. С. 5–13.

висловом західної історикині М. Баар, науковців опанувала «демократизація історичного писання» («the democratization of historical writing»)⁹. Зрештою, четвертим чинником стали підготовка та проведення в Росії селянської реформи 1861 р., що послугувало безпосереднім поштовхом до зростання інтересу дослідників до історії селянства Великого князівства Литовського.

Зачин спеціального вивчення соціального-правового становища селянства Великого князівства Литовського було покладено на початку 60-х рр. XIX ст. Однак представлення окресленої проблеми в подальшому хронометрі історіографії включно до початку XX ст. видається далеко не рівномірним. Перші праці відповідного змісту з'явилися у 1861–1863 рр. за авторством Д. Мордовцева¹⁰, В. Юзефовича¹¹ та Ф. Леонтовича¹². Вони наочно демонстрували достатньо стрімкий на цьому етапі прогрес у поглибленні розкриття питання, зокрема у контексті динаміки хронологічних меж. Приміром, у розвідці Д. Мордовцева становище селянства (в конкретному випадку – українського) розглянуто в межах XVI ст. лише з епізодичним (у певному сенсі – «обережним») охопленням доби Великого князівства Литовського та одночасно абсолютним переважанням матеріалів періоду від Люблінської унії 1569 р. до кінця XVI ст. Водночас у публікації В. Юзефовича бачимо вже досить паритетний розподіл дослідницького матеріалу по обох періодах. Натомість, Ф. Леонтович у своїй праці аналізував правове становище українського селянства в ширших межах – XV–XVI ст., надаючи значну перевагу епосі Великого князівства Литовського до 1569 р.

У наступні чверть століття продуктивність дослідників у розробці означеної наукової проблеми не була особливо плідною. Упродовж 1864–1889 рр. було опубліковано лише 6 праць, які заслуговують уваги: Н. Тумасова¹³, В. Антоновича¹⁴, В. Незбитовського¹⁵, Д. Піхно¹⁶ та І. Новицького¹⁷. Поодинокість на той час студіювання цієї тематики передусім була викликана розширенням спектру литуаністичних досліджень загалом. Особливо йдеться про зміщення уваги в бік дослідження історії шляхетського стану, актуалізоване посиленням польського національного руху та польським повстанням 1863–1864 рр. Адже ареалом його поширення, поряд з Королівством Польським, стали території, які свого часу входили до складу Великого князівства Литовського. Окрім іншого, далася взнаки й обмежена база опублікованих джерел та несистемна на той час практика використання власне архівних матеріалів з історії селянства Великого князівства Литовського.

Показовими методологічними ознаками викладу дослідницького матеріалу вказаними вище авторами є переважно романтичне сприйняття історичної минувшини. Воно виявлялося в задекларованому усвідомленні важливості й необхідності вивчення дослідниками не лише «воєн, міжнародних відносин, особистостей володарів, вождів», а й «побуту та

9 Monika Baar. *Historians and nationalism. East-Central Europe in XIX Century*. New York: Oxford University Press, 2010. Pp. 46–47.

10 Мордовцев Д. Крестьяне в югозападной Руси XVI в. *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым. Книга третья*. Москва: В типографии Александра Семена, 1861. Отделение III. С. 19–64.

11 Юзефович В. Очерк хозяйственных отношений в Малороссии, на правом берегу Днепра в XVI в. *Вестник Юго-Западной и Западной России. Октябрь*. Год первый. Том II. Киев: В Университетской типографии, 1862. Отделение II. С. 42–54.

12 Леонтович Ф. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI вв. *Университетские известия*. 1863. № 10–11. Отдел II. С. 1–48; № 12. Отдел II. С. 1–40.

13 Тумасов Н. Историко-юридический быт русского крестьянства. Крестьянство до конца 16 столетия. Киев: Университетская типография, 1872. 148 с.

14 Антонович В. Предисловие. *Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР)*. Ч. VI. Т. II. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII в. Киев: Типография И.А. Давиденко, 1870. С. 1–64.

15 Незабитовский В. Замечания по вопросу о чиншевом владении в западных губерниях. Киев: Университетская типография, 1883. 87 с.

16 Пихно Д. О чиншевом владении. *Журнал гражданского и уголовного права*. Кн. 5: Сентябрь и октябрь. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1877. С. 157–180.

17 Новицкий И. Содержание актов о крестьянах. *Архив ЮЗР*. Ч. 6. Т. I. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XV–XVIII веке (1498–1795). Киев: В университетской типографии И. Завадского, 1876. С. 1–161 (також див. окреме видання: Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV – XVIII веке. Киев: Университетская типография, 1876. 161 с.); Новицкий И. Чиншевое владение в юго-западной России. Труды Киевского Юридического Общества. Прибавление к протоколам 1880 года. Киев: В университетской типографии, 1883. С. 60–92 (коротку версію див.: Новицкий И. О чиншевом праве в юго-западном крае до XIX столетия. *Протоколы Киевского юридического общества за вторую половину 1879 г.* Киев: В университетской типографии, 1880. С. 102–105).

економічного становища народу»¹⁸, об'єктивному визнанні, що «історія не заглядала ще в бідні селянські хати, не слідкувала за домашнім життям мешканців сіл і хуторів, не відкривала перед нами картини їхнього сімейного життя, повсякденних занять, домашніх і польових робіт, не перечисляла нам їхніх повинностей у відношенні до казни і до володільця і не визначала наскільки тяжкі чи легкі були ці повинності»¹⁹. Змістове наповнення дослідницької проблематики в ряді випадків супроводжувалося емоційними акцентами на тяжкому економічному, соціальному та правовому становищі селянства.

Упродовж 90-х рр. XIX – початку XX ст. у питаннях висвітлення соціальної структури та правового становища селянства Великого князівства Литовського дослідницька активність, порівняно з періодом 60–80-х рр. XIX ст., подвоїлась. Цьому послугували ряд об'єктивних факторів. Немаловажливу роль тут зіграла державна ідеологічна складова, яка передбачала спрямування історичної науки на вивчення минулого західних регіонів імперії Романових. Також в останніх десятиліттях XIX – на початку XX ст. в Російській імперії на стадії завершення перебували інституалізація (формальна і неформальна) та професійне становлення історичної науки. Вони виявилися у створенні та продуктивній фаховій діяльності таких організаційних форм, як історичні кафедри та факультети університетів, археографічні комісії, наукові товариства, фахові часописи, наукові школи тощо. Водночас історичні дослідження стали справою переважно фахових істориків. Це відбувалося на тлі поширення позитивістської історичної методології, яка характеризувалася «обстоюванням натуралістичного історизму й «органічної» безперервності історичного процесу»²⁰, використанням еволюційного підходу до відображення історичної минувшини, скрупульозною роботою з джерелами, критичним аналізом фактів і явищ, а відтак прагненням досягнення істинності історичної інформації. У предметному сенсі наукове поле позитивізму базувалося на соціальній спрямованості, яка відзначалася поглибленою спеціалізацією історичного знання.

За таких обставин селянознавча тематика (зокрема, у розрізі її соціально-правового аспекту) стала однією з пріоритетних у дослідницьких практиках української, білоруської та російської історіографії Великого князівства Литовського останнього десятиліття XIX – перших десятиліть XX ст. У межах таких наукових здобутків у руслі нашого дослідження заслуговує першочергової уваги доробок, який належить авторству близько десятка науковців. Сюди враховані як спеціальні роботи, зосереджені суто на розкритті соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського, так і ті, де це питання ґрунтовно представлене як складник ширшого за проблематикою дослідження. Найбільш плідними у цьому контексті стали напрацювання Ф. Леонтовича²¹ (три публікації у часописах, дві з яких були видані окремими монографіями), М. Довнар-Запольського²²

18 Юзефович В. Очерк хозяйственных отношений в Малороссии, на правом берегу Днепра в XVI в. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. Киев: В Университетской типографии, 1862. Октябрь. Год первый. Том II. Отделение II. С. 42.

19 Мордовцев Д. Крестьяне в югозападной Руси XVI в. *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым. Книга третья*. Москва: В типографии Александра Семена, 1861. Отделение III. С. 23.

20 Стельмах С.П. Позитивізм в історичній науці. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pozytyvizm_istorychnij (дата звернення 10.04.2025).

21 Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. *Журнал Министерства Народного Просвещения* (далі – ЖМНП). Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1895. Июнь. Ч. ССХСІХ. С. 366–403; Июль. Ч. ССС. С. 1–20 (також див.: Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. *Леонтович Ф. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. II. Панский двор в Литовском государстве*. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1899. С. 1–47.); Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. ЖМНП. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1896. Ч. СССІІІ. Январь–Февраль. С. 341–382; Ч. СССІV. Март–Апрель. С. 1–42; 201–241; Ч. СССVІ. Июль–Август. С. 96–125; Ч. СССVІІ. Сентябрь–Октябрь. С. 173–203; Ч. СССVІІІ. Ноябрь–Декабрь. С. 153–192; 1897. Ч. СССX. Март–Апрель. С. 408–462; Ч. СССXІ. Май–Июнь. С. 1–43 (також див: Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1897. 321 с.); Леонтович Ф. Сельские чиншевики в Литовско-Русском государстве. ЖМНП. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова, 1899. Часть СССXХІ. Февраль. С. 285–307.

22 Довнар-Запольский М. Берестейское староство в XVI веке. *Университетские Известия*. 1898. № 2. Февраль. С. 1–33; Довнар-Запольский М.В. К истории поземельной реформы в Ливонии в 1580–1592 гг. *Труды десятого археологического съезда в Риге, 1896*. Москва: Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1900. Т. 3. С. 1–46; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. VIII, 807, СХІІ с. (також див.: Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. *Университетские известия*. 1900.

(дві монографії, одна з яких паралельно опублікована в часописі, а також 3 статті та передмова до Ч. 8. Т. 5 «Архива Юго-Западной России» (далі – «Архива ЮЗР»), яка невдовзі вийшла окремою монографією), М. Владимирського-Буданова²³ (дві передмови до Ч. 7. Т. 2. та Ч. 8. Т. 6 «Архива ЮЗР» та публікація в збірнику праць, які одночасно видані окремими монографіями), М. Грушевського²⁴ (публікація у Збірнику НТШ та монографія), М. Любавського²⁵ та В. Пічета²⁶ (по дві монографії в кожного). Праці О. Єфименко²⁷, М. Ясинського²⁸ та П. Клепатського²⁹, що представлені одиничними публікаціями у формі 1 монографії та 2 розвідок у періодиці. Поставлена в епіцентр нашого аналізу проблематика безумовно містила рефлексії й у працях інших істориків, але, зазвичай, такі, що були або наслідкуванням уже заявлених в історіографії позицій, або мали дотичний, не предметний чи узагальнюючий характер.

Більшість досліджень 60-х рр. XIX ст. – перших десятиліть XX ст. з проблематики соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського виконувалися у межах діяльності певних наукових шкіл. Найпродуктивнішою у цьому контексті виявилася потуга київської історичної школи (В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський) та її «історико-правового відгалуження» – школи західноруського права (Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський)³⁰. П. Клепатський належав до Одеської історичної школи І. Линниченка, який також походив з київської історичної школи. Останнє суттєво вплинуло на дослідницькі уподобання П. Клепатського, позаяк свою монографію «Очерки по истории Киевской земли. Литовский период» він трактував як складник циклу

- № 7. С. 1–88; № 9. С. 89–134; № 11. С. 135–223; 1901. № 2. С. 225–311; № 3. С. 313–366; № 5. С. 367–411; № 7. С. 413–486; № 9. С. 487–582; № 10. С. 583–665; № 11. С. 667–775; № 12. С. 777–819; 1902. № 2. С. I–XXXVI; № 7. С. XXXVII–LXVIII; № 8. С. LXIX–CXII); Довнар-Запольский М. Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI века. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1905. Часть CCCLVIII. Март. С. 135–187; Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. Киев: Киевская 1-я артель печатного дела, 1905. 307 с.; Довнар-Запольский М. Украинские старосты в первой половине XVI в. *Архив ЮЗР*. Ч. VIII. Т. V. *Акты об украинской администрации XVI – XVII вв.* Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1907. С. 1–118 (також див.: Довнар-Запольский М. Украинские старосты в первой половине XVI в. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1908. 118 с.).
- 23 Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). *Архив ЮЗР*. Ч. VII. Т. II. *Акты о заселении юго-западной России*. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 1–210 с. (також див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. 210 с.); Владимирский-Буданов М.Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца* (далі – ЧИОНЛ). Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. Книга седьмая. Отдел II. С. 12–92 (також див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. III. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1893. 83 с.); Владимирский-Буданов М. Заставное владение. *Архив ЮЗР*. Ч. VIII. Т. VI. *Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV—XVIII вв.* Киев: Типография С. В. Кульженко, 1911. С. 1–113. (також див.: Владимирский-Буданов М. Очерки из истории литовско-русского права. VII. Заставное владение в литовско-русском государстве XVI в. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1911. 113 с.).
- 24 Грушевський М. Нові розправи про внутрішній устрій В. кн. Литовського. ЗНТШ. Львів, 1896. Т. IX. С. 1–32; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. 687 с.
- 25 Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва: Издательство Императорского общества истории и древностей российских, 1910. 376 с.; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва: Университетская типография, 1892. 884 с.
- 26 Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Часть первая. Подготовка и производство реформы. Москва: Синодальная типография, 1917. 328 с.; Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Ч. 2. Отношение литовско-русского общества к аграрной реформе и правительственная деятельность в эпоху реформы. Москва: Печатня А. Снегиревой, 1917. 302 с.
- 27 Ефименко А. Литовско-русские данники и их дани. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. Часть CCCXXXV. Январь. С. 106–120.
- 28 Ясинский М. Закупы Русской Правды и памятников западнорусского права. *Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1904. С. 430–465.
- 29 Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. Одесса: Типография «Техник», 1912. 599 с.
- 30 Докладніше про ці наукові школи див.: Босенко Н., Кіян О. Київська історична школа Володимира Антоновича на зламі XIX - початку XX ст. Кіровоград: Александрова М. В., 2016. 232 с.; Михальченко С. Киевская школа в российской историографии: (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). Москва-Брянск, 1997. 228 с.; Бондарук Т. Західноруське право: дослідження і дослідники. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. 2000. 160 с.; Музичко О. Антоновича Володимира київська школа істориків і Наукове товариство імені Шевченка. *Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія [онлайн]*. Київ, Львів: НТШ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-99> (дата звернення: 30.04.2025).

регіональних досліджень історичної школи В. Антоновича³¹. М. Любавський репрезентував московську історичну школу («школу Ключевського»), хоча його часто зараховують до послідовників юридичної школи російської історіографії³². До наступного покоління московської історичної школи належав В. Пічета, який був учнем М. Любавського³³. Інші дослідники не мали безпосередньої належності до певних історичних наукових шкіл. Хоча дехто тісно співпрацював із їхніми представниками, як то М. Юзефович та І. Новицький у межах діяльності Київської археографічної комісії. До співпраці з київською історичною школою тяжіла й О. Єфименко. Однак, з певних причин (виникнення ділового конфлікту з київськими вченими, сприйняття істориків у наукових колах як дослідниці-аматорки, нетипова для вказаної наукової інституції її «літературно-художня, популяризаторська» манера історіописання) така колаборація не склалася³⁴.

Частина дослідників працювала над окремими аспектами проблеми соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського в межах діяльності певних наукових товариств. Зокрема, І. Новицький, Д. Пихно, В. Незбитовський – у складі Київського юридичного товариства при Київському університеті Святого Володимира³⁵, на засіданнях якого проводили апробацію результатів своїх досліджень з питань чиншового землеволодіння. Так само реалізовував свої напрацювання стосовно селянського землеволодіння та соціального структурування сільських мешканців на розсуд членів Історичного товариства Нестора-літописця М. Владимирський-Буданов³⁶. Спочатку в межах співпраці з Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові, а згодом, будучи його головою³⁷, М. Грушевський написав дослідження, важливою складовою яких була селянознавча тематика³⁸. М. Любавський поєднував підготовку своєї фундаментальної праці «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута» з виконанням обов'язків заступника голови історичної комісії Московського відділення «Російського технічного товариства»³⁹ тощо.

Вироблені в наукових школах моделі наукових пошуків та побудови історичного знання справили істотний вплив на методологію дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського. Зокрема, у студіюванні такої проблематики виразно окреслилися два провідних напрями: історичний (надавав перевагу фактографічному аналізу) та історико-правовий (тлумачення історичних процесів і явищ здійснювалося з точки зору діючого на той час права, опираючись передусім на аналіз правових актів Великого князівства Литовського).

Надбанням історіографічної бази притаманні два основні способи розгляду окресленої проблематики: конкретизований (спрямований на розкриття соціально-правового статусу виключно селянства) та комплексний (селянство розглядалося на тлі або поряд з іншими

31 Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. Одесса: Типография «Техник», 1912. С. V.

32 Гришина Н. «Школа В. О. Ключевского» в исторической науке и российской культуре. Челябинск: Энциклопедия, 2010. С. 102–103.

33 Пичета В. Введение в русскую историю. Москва: Госиздат, 1922. С. 188.

34 Докладніше див.: Каппелер А. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа. *Україна модерна (Безмежне село)*. 2010. Ч. 17(6). С. 46–52; Ясь О. [Вступна стаття]. Олександра Єфименко. Письма из хутора. Об украинской истории (До 170-річчя О.Єфименко та 100-ліття першої публікації її диспису). *Український історичний журнал*. 2018. № 1. С. 176–177.

35 Протоколы Киевского юридического общества за вторую половину 1879 г. Киев: В университетской типографии, 1880. С. 1, 102, 106, 114, 158; Незабитовский В. Замечания по вопросу о чиншовой владении в западных губерниях. Киев: Университетская типография, 1883. С. 1; Новицкий И. Чиншное владение в юго-западной России. *Труды Киевского Юридического Общества. Прибавление к протоколам 1880 года*. Киев: В университетской типографии, 1883. С. 60–92.

36 Владимирский-Буданов М. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. *ЦИОНЛ. Киев*: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. Книга седьмая. Отдел II. С. 12–92.

37 Винар Л. Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1930). Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. С. 7–8.

38 Грушевський М. Нові розправи про внутрішній устрій В. кн. Литовського. *ЗНТШ*. Львів, 1896. Т. IX. С. 1–32; Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. 687 с.

39 Карев Д. Академик М. К. Любавский: вехи судьбы и творчества. *М. К. Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. Минск: Беларуская навука, 2012. С. 18.

соціальними верствами, історичними процесами і явищами загалом). Кількість праць обох категорій є фактично паритетною.

Певну специфіку спостерігаємо й у підходах до вибору об'єкта дослідження. Зокрема, невелика частина напрацювань була спрямована суто на розкриття становища конкретної соціальної групи селянства. Наприклад, Ф. Леонтович⁴⁰, В. Незбитовський⁴¹ та Д. Піхно⁴² акцентували свої дослідницькі устремління на категорію селян-чиншовиків. О. Єфименко⁴³ представила своє бачення соціально-правового становища селян-данників. Відображення правових аспектів життя селян-закупів на основі законодавства Великого князівства Литовського досліджував М. Ясинський⁴⁴. Водночас у більшості надбань історіографії використано комбіновану модель, яка у межах однієї праці охоплювала аналіз широкого спектра категорій сільського населення. Правове становище останніх, зазвичай, науковці репрезентували в контексті з'ясування різних історичних процесів та явищ. Приміром, В. Антонович реалізував це у межах комплексного розгляду соціально-економічної та правової специфіки життя українського населення до Люблінської унії 1569 р., вдаючись до порівняльного аналізу з долею людності Корони Польської⁴⁵. Н. Тумасов свої напрацювання акцентував переважно на становищі селянства Московської держави, а відповідну соціальну категорію Великого князівства Литовського розглядав принагідно з метою порівняння⁴⁶. М. Владимирський-Буданов здійснював з'ясування проблеми криз призму селянського землеволодіння⁴⁷. Ряд дослідників: Ф. Леонтович⁴⁸, М. Любавський⁴⁹, М. Довнар-Запольський⁵⁰, П. Клепатський⁵¹, соціально-правове буття селян з'ясували в контексті розгляду територіально-адміністративного устрою держави. Також мають місце ряд прикладів вислідів становища сільських мешканців через дослідження системи господарського розвитку земель Великого князівства Литовського. До таких належать праці В. Юзефовича⁵², М. Довнар-Запольського⁵³, В. Пичета⁵⁴. М. Грушевський розкрив становище селянства як складову

40 Леонтович Ф. Сельские чиншевики в Литовско-Русском государстве. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1899. Часть CCCXXI. Февраль. С. 285–307.

41 Незбитовский В. Замечания по вопросу о чиншевом владении в западных губерниях. Киев: Университетская типография, 1883. 87 с.

42 Піхно Д. О чиншевом владении. *Журнал гражданского и уголовного права*. Кн. 5: Сентябрь и октябрь. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1877. С. 157–180.

43 Єфименко А. Литовско-русские данники и их дани. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. Часть CCCXXXV. Январь. С. 106–120.

44 Ясинский М. Закупы Русской Правды и памятников западнорусского права. *Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1904. С. 430–465.

45 Антонович В. Предисловие. *АЮЗР. Ч. VI. Т. II. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII в.* Киев: Типография И.А. Давиденко, 1870. С. 1–64.

46 Тумасов Н. Историко-юридический быт русского крестьянства. Крестьянство до конца 16 столетия. Киев: Университетская типография, 1872. 148 с.

47 Владимирский-Буданов М. Заставное владение. *АЮЗР. Ч. VIII. Т. VI. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв.* Киев: Типография С. В. Кульженко, 1911. С. 1–113; Владимирский-Буданов М. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. *ЧИОНЛ*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Книга седьмая. Отдел II. С. 12–92.

48 Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. *Леонтович Ф. II. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. II. Панский двор в Литовском государстве*. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1899. С. 1–47.; Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева и К°, 1897. 321 с.).

49 Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва: Университетская типография, 1892. 884 с.

50 Довнар-Запольский М. Берестейское староство в XVI веке. *Университетские Известия*. 1898. № 2. Февраль. С. 1–33; Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. *Архив ЮЗР. Ч. VIII. Т. V. Акты об украинской администрации XVI–XVII вв.* Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1907. С. 1–118.

51 Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. Одесса: Типография «Техник», 1912. 599 с.

52 Юзефович В. Очерк хозяйственных отношений в Малороссии, на правом берегу Днепра в XVI в. *Вестник Юго-Западной и Западной России. Киев: В Университетской типографии*, 1862. Октябрь. Год первый. Том II. Отделение II. С. 42–54.

53 Довнар-Запольский М. К истории поземельной реформы в Ливонии в 1580–1592 гг. *Труды десятого археологического съезда в Риге, 1896. Москва: Типография Г. Лиснера и А. Гешеля*, 1900. Т. 3. С. 1–46; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I. Киев: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. VIII, 807, CXII с. Довнар-Запольский М.В. Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI века. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1905. Часть CCLVIII. Март. С. 135–187.

54 Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Часть первая. Подготовка и производство реформы. Москва: Синодальная типография, 1917. 328 с.; Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском

суспільно-політичної еволюції, що призвела до переулаштування українського життя на польський взірець⁵⁵ тощо.

Комплексові дослідницьких здобутків 60-х рр. XIX – початку XX ст. притаманна просторова варіативність. Найбільш репрезентативною є частина історіографії, де окреслена проблематика розглядається на загальнодержавному тлі Великого князівства Литовського – вона складає трохи менше двох третин всього доробку (17 праць). Решта наукових здобутків містить етнорегіональну локалізацію: 11 праць мають у своїй основі українські терени, на білоруські землі та прибалтійський регіон припадає по одній дослідницькій роботі. Регіоналізація наукових досліджень не була випадковою. Своєрідним стимулом до неї виявився офіційний ідеологічний курс розвитку історичної науки на поглиблення досліджень західних провінцій Російської імперії, що, разом із іншими факторами, особливо позначилося на устремліннях українських науковців. У їхньому середовищі окреслився неформальний народницький напрям, головним пріоритетом якого було дослідження соціальної й побутової історії передусім українського народу⁵⁶. Його представникам і належить більшість вказаних напрацювань. Водночас, у доробку є кілька випадків, де соціально-правове становище селянства Великого князівства Литовського розглянуто в межах досить вузької територіальної локалізації: Берестейського староства (М. Довнар-Запольський), Київської землі (П. Клепатський) та Лівонії (М. Довнар-Запольський). Ці праці виконані в традиціях регіоналістики київської історичної школи В. Антоновича⁵⁷.

Звертає на себе увагу специфічність хронологічного аспекту дослідження соціально-правового становища селянства – більшість історіографічного доробку присвячена головно періодові незалежного розвитку Великого князівства Литовського (до 1569 р.). Винятком є праці М. Довнар-Запольського⁵⁸ з проблеми аграрних перетворень у Лівонії⁵⁹ в 1580–1592 рр. та робота В. Незбитовського⁶⁰, що присвячена вузькій проблемі чиншового землеволодіння. По суті соціально-правова складова долі селянства Великого князівства Литовського доби Речі Посполитої (1569 – 1795 рр.) опинилася поза увагою дослідників.

Упродовж 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. очевидною стала залежність здобутків історіографії з селянської проблематики від продуктивності та змісту археографічних видань. На перших порах вона була досить високою, позаяк підбір матеріалів в архівосховищах був ускладненим через малу впорядкованість наявних там документів, а відтак вимагав значної затрати часу і зусиль. У поєднанні з допоки невеликим обсягом опублікованих писемних джерел це суттєво впливало на характер та якісний рівень наукової продукції, зокрема, обмеженість дослідницького спектру, недостатню обґрунтованість чи навіть хибність суджень тощо. Вважаємо, що саме такий стан речей слугував однією з мотивацій для І. Новицького оцінити працю Ф. Леонтовича «Крестьяне юго-западной России по литовскому

государстве. Ч. 2. Отношение литовско-русского общества к аграрной реформе и правительственная деятельность в эпоху реформы. Москва: Печатня А. Снегиревой, 1917. 302 с.

55 Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. 687 с.

56 Водотика С. До питання про історіософію вітчизняної історичної науки початку XX ст. *Культура народів Причорномор'я*. 2000. № 13. С. 72.

57 Ясь О. Народницький напрям в історіографії. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.; Богдашина О., Китиченко Т. Роль комунікативних практик В. Б. Антоновича у формуванні власної наукової школи (кінець 70-х – 80-ті рр. XIX ст.). *Дриновський збірник*. 2019. Т. 12. С. 253–254; Босенко Н. Національний контекст діяльності «Київської історичної школи» другої половини XIX – поч. XX ст. в історіографії. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія: Історичні науки. 2011. Вип. 14. С. 208–209

58 Довнар-Запольський М. К истории поземельной реформы в Ливонии в 1580–1592 гг. *Труды десятого археологического съезда в Риге*, 1896. Москва, 1900. Т. 3. С. 1–46.

59 Лівонія (частина колишнього Лівонського ордену, з 1566 р. – Задвінське герцогство) в 1661 – 1569 р. входила до складу ВКЛ, а після Люблінської унії була кондомініумом Королівства Польського та ВКЛ.

60 Незабитовский В. К вопросу о чиншовой владении в западных губерниях. Киев: Университетская типография, 1883. 87 с.

праву XV і XVI вв.» (1863) як таку, що має «скоріше характер догматичного викладу, аніж історичного дослідження»⁶¹. Обмежена змістова відповідність опублікованої джерельної бази науковим запитам стимулювала дослідників особисто здійснювати опрацювання та відбір матеріалів архівного зберігання «Литовської метрики» для власних досліджень. Київський дослідник Н. Тумасов зазначав, що, готуючи в 60-х рр. XIX ст. одну зі своїх праць, він використав близько п'ятдесяти опублікованих видань наукової літератури та джерел, а також «перечитав кілька тисяч актів, що зберігаються в Київському Центральному Архіві»⁶².

Водночас, цілеспрямоване й організоване виявлення, вивчення та публікація першоджерел найчастіше виконувалися у межах роботи губернських археографічних комісій. У їх діяльності, зокрема організаційній, брали участь і ряд дослідників, до наукових уподобань котрих входила селянська тематика доби Великого князівства Литовського. У цьому контексті найбільш репрезентативною видається Київська археографічна комісія («Временная комиссия для разбора древних актов при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе»). Так, М. Юзефович був головою цієї інституції (1857–1889), В. Антонович (1863–1882), М. Владимирський-Буданов (1882–1916), М. Ясинський (1916–1921) – головними редакторами, І. Новицький, М. Довнар-Запольський – співробітниками, а згодом дійсними членами комісії. М. Грушевський, започаткувавши тут досвід архівної та археографічної роботи, невдовзі очолив археографічну комісію Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові⁶³.

Поєднання індивідуальної практики архівних пошуків з аналітичною обробкою актових матеріалів, а також авторське опублікування таких документів суттєво активізувалося в 90-х рр. XIX ст. Приміром, Ф. Леонтович у своїх творах опирався як на вже опубліковані джерела, так й на особисто опрацьовані в архівах. До того ж шляхом друкованого видання ввів до наукового обігу більше семисот документів з Варшавської копії «Литовської метрики»⁶⁴. М. Довнар-Запольський, оцінюючи цю працю, констатував, що лише в першому випуску збірки накопичено більше документів XV ст., ніж їх було опубліковано до цього загалом⁶⁵. М. Довнар-Запольський у праці «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке» не лише використовував власні документи архівного зберігання з посиланням на них у тексті, а й опублікував понад п'ятдесят таких у додатках до монографії⁶⁶. Дещо раніше він видав два томи «Актов Литовско-русского государства» та «Документы Московского Архива Министерства Юстиции»⁶⁷, які містили вперше доведені до широкого загалу документи «Литовської метрики» зі сховищ Московського архіву міністерства юстиції. Джерельну базу для своєї магістерської роботи/монографії «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах» він черпав у архівосховищах Московського архіву міністерства юстиції, Імператорської публічної бібліотеки, Військово-наукового архіву головного штабу,

61 Новицький І. Содержание актов о крестьянах. Архив ЮЗР. Ч. 6. Т. I. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XV-XVIII веке (1498-1795). Киев: В университетской типографии И. Завадского, 1876. С. 45.

62 Тумасов Н. Дворянство Западной России в XVI веке. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1868. Октябрь–декабрь. Книга четвертая. Москва: В Университетской Типографии, 1868. С. 1–3.

63 Журба О. Київська археографічна комісія: 1843-1921. Нарис історії і діяльності. Київ: Наукова думка, 1993. С. 89, 109, 173, 175–176.

64 Акты Литовской Метрики, собранные заслуженным профессором Императорского Варшавского университета Ф. И. Леонтовичем. Том I. Выпуск I (1413–1498). Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1896. 169 с.; Том I. Выпуск II (1499–1507). Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1897. 200 с.

65 Довнар-Запольский М. [Рецензия]. ЖМНП. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1896. Ч. CCCVIII. Декабрь. С. 342. (С. 341–351). Рец. на кн.: Акты Литовской Метрики, собранные заслуженным профессором Императорского Варшавского университета Ф. И. Леонтовичем. Том I. Выпуск I (1413–1498). Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1896. 169 с.

66 Див.: Довнар-Запольский М. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. К.: Киевская 1-я артель печатного дела, 1905. 307 с., приложения С. 1-167.

67 Довнар-Запольский М. Акты Литовско-русского государства. Том II. Москва: Товарищество Типографии А. И. Мамонтова, 1897. XXIII, 569 с.; Акты Литовско-русского государства, изданные М. Довнар Запольским. Выпуск I (1390–1529). Москва: Университетская типография, 1899. XII, 258 с.; Документы Московского Архива Министерства Юстиции. Т. I. Москва: Типография А.И. Мамонтова, 1897. XXIII, 569 с.

Архіву міністерства землеробства та державного майна, Головного Варшавського архіву, Московського архіву міністерства іноземних справ тощо⁶⁸. Написанню М. Любавським фундаментальної роботи «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута» передувало кількарічне опрацювання матеріалів Литовської метрики у Московському архіві міністерства юстиції⁶⁹. Частину з них (51 документ) учений опублікував у додатках до монографії. Мали місце й інші подібні приклади. Це вело до суттєвого розширення і доступності комплексу писемних джерел для науковців. Про це в середині 90-х рр. XIX ст. схвально відгукувався Ф. Леонтович: «Лише останнім часом стан справ став суттєво змінюватися на краще дякуючи зусиллям нечисельних любителів руської старовизни, які мали можливість користуватися сирим матеріалом метрики й оприлюднити його друком»⁷⁰. Загалом археографічні здобутки стали важливою запорукою синхронно прогресуючого розширення діапазону та поглиблення фундаментальності дослідницьких доробків, зокрема й у питаннях історії селянства Великого князівства Литовського.

Висновки

Таким чином, дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського в українській, білоруській та російській історіографіях другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. відбувалося поетапно, з наростаючими темпами та результатами. Зокрема, започаткування процесу студіювання вказаної проблематики відбулося в 1861–1863 рр. Воно було зумовлено такими чинниками: зародження та становлення в історіографії окремого напрямку – литuanістики; вплив історіософії романтизму на методологію історичних досліджень (зокрема, звернення до вивчення соціальних аспектів історії); селянська реформа 1861 р., яка стала рушієм посиленого зацікавлення дослідників історією селянства. З огляду на це, відповідні дослідницькі уподобання реалізували передусім Д. Мордовцев, В. Юзефович та Ф. Леонтович. Утім надалі, до кінця 80-х рр. XIX ст., простежуємо певну інертність у розробці окресленої проблематики: історіографія поповнилася лише кількома працями (Н. Тумасова, В. Антоновича, В. Незбитовського, Д. Піхно та І. Новицького). Це пояснюється насамперед зміщенням дослідницьких акцентів у бік історії шляхетського стану, викликане активною роллю шляхти у польському національному рухові та польському повстанні 1863–1864 рр. Також позначилося розширення проблематики досліджень історії Великого князівства Литовського загалом та обмеженість джерельної бази (нестача опублікованих джерел і низька активність пошукової роботи в архівах). Найбільш плідним у дослідженні соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського виявився період 1890–1917 рр. Важливу роль у цьому відіграв інституційний розвиток історичної науки. Особливо йдеться про діяльність наукових історичних шкіл: київської (В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський), західноруського права (Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський), московської (М. Любавський, В. Пічета). Представники цих шкіл здійснили найвагоміший внесок у дослідження окресленої проблематики як з точки зору предметності й ґрунтовності, так і кількості наукових праць.

Аналіз української, білоруської та російської історіографії 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. дозволяє окреслити такі тенденції дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського: 1) наукові пошуки здійснювалися головно у межах двох напрямів: історичного та історико-правового; 2) у більшості випадків дослідники вдавалися до комплексного аналізу категорій сільського населення у межах окремої праці, натомість до акцентованого на конкретну соціальну групу селянства розгляду – зрідка; 3) правове становище селянства розглядалося дослідниками крізь призму

68 Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. С. VI.

69 Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва: Университетская типография, 1892. С. VII–VIII.

70 Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. ЖМНП. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1895. Июнь. Ч. ССXCIX. С. 367.

різного історичного контексту (економічного розвитку, землеволодіння, територіально-адміністративного устрою тощо); 4) різноманітність територіальних меж дослідження (при переважанні використання загальнодержавних меж більше третини праць мають етнорегіональну локалізацію, частина з яких виконана на засадах регіоналістики київської історичної школи В. Антоновича); 5) зазвичай (у 28 працях з 30) хронологічні межі дослідження охоплюють період незалежного розвитку Великого князівства Литовського (до 1569 р.); 6) вагомий вплив на продуктивність і фундаментальність наукових досліджень з окресленої проблеми здійснила активізація індивідуальної архівної та археографічної діяльності дослідників.

References:

1. *Akty Litovskoi Metriki, sobranye zasluhenym professorom Imeratorskogo Varshavskogo universiteta F. I. Leontovichem, Tom I, Vypusk 1. [Acts of the Lithuanian Metrics, collected by the distinguished professor of the Imperial Warsaw University F. I. Leontovich, Volume 1, Issue 1].* (1896). Varshava: Tipografiia Varshavskogo uchebnogo okruga. [in Russian].
2. *Akty Litovskoi Metriki, sobranye zasluhenym professorom Imeratorskogo Varshavskogo universiteta F. I. Leontovichem, Tom I, Vypusk 2. [Acts of the Lithuanian Metrics, collected by the distinguished professor of the Imperial Warsaw University F. I. Leontovich, Volume 1, Issue 1].* (1897). Varshava: Tipografiia Varshavskogo uchebnogo okruga. [in Russian].
3. *Akty Litovsko-russkogo gosudarstva, izdannye M. Dovnar-Zapolskim. [Acts of the Lithuanian-Russian state, published by M. Dovnar Zapolsky].* (1899). Moskva: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
4. Antonovich, V. (1870) Predislovie. [Preface]. *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. Ch. VI. T. II. Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krestian v XVI v. [Archives of South-West Russia. Part VI. Vol. II. Acts on economic and legal relations of peasants in the 17th century].* Kiev: Tipografiia Davidenko, 1–64. [in Russian].
5. *Dokumenty Moskovskogo Arkhiva Ministerstva Iustitsii. T. 1. [Documents of the Moscow Archive of the Ministry of Justice. Vol. 1.].* (1897). Moskva: Tipografiia Mamontova. [in Russian].
6. Dovnar-Zapolskii, M. (1897). *Akty Litovsko-russkogo gosudarstva. [Acts of the Lithuanian-Russian State].* Moskva: Tipografiia Mamontova. [in Russian].
7. Dovnar-Zapolskii, M. (1898). Beresteiskoe starostvo v XVI veke. [Brest eldership in the 16th century]. *Universitetskie Izvestiia. [University News],* 2, 1 33. [in Russian].
8. Dovnar-Zapolskii, M. (1900). K istorii pozemelnoi reformy v Livonii v 1580–1592 gg. [On the history of land reform in Livonia in 1580–1592]. *Trudy desiatogo arkheologicheskogo siezda v Rige, 1896. [Proceedings of the tenth archaeological congress in Riga, 1896].* Moskva: Tipografiia G. Lisnera i A. Geshelia, 3, 1–46. [in Russian].
9. Dovnar-Zapolskii, M. (1901). Gosudarstvennoe khoziaistvo Velikogo kniazhestva Litovskogo pri Iagellonakh. T. 1. [State economy of the Grand Duchy of Lithuania under the Jagiellons. Vol. 1.]. Kiev: Tipografiia N. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
10. Dovnar-Zapolskii, M. (1905). Krestianskaia reforma v Litovsko-russkom gosudarstve v polovine XVI veka. [Peasant reform in the Lithuanian-Russian state in the middle of the 16th century]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. [Journal of the Ministry of Public Education],* CCCLVIII, Mart, 135–187. [in Russian].
11. Dovnar-Zapolskii, M. (1905). Ocherki po organizatsii zapadno-russkogo krestianstva v XVI veke. [Essays on the organization of the Western Russian peasantry in the 16th century]. Kiev: Kievskaiia artel pechatnogo dela. [in Russian].
12. Dovnar-Zapolskii, M. (1908). Ukrainskie starostva v pervoi polovine XVI v. [Ukrainian starosty in the first half of the 16th century]. Kiev: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira. [in Russian].
13. Dvornichenko, A. (2013). Istoriofafiia Velikogo kniazhestva Litovskogo i Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva M. K. Liubavskogo. [Historiography of the Grand Duchy of Lithuania and “Essay on the History of the Lithuanian-Russian State” by M.K. Lyubavsky]. *Trudy Istoricheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta. [Works of the Faculty of History of St. Petersburg University],* 12, 97–120. [in Russian].
14. Efimenko, A. (1903). Litvsko-russkie danniki i ikh dani. [Lithuanian-Russian tributaries and their tributes]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. [Journal of the Ministry of Public Education],* CCCXXXV, Ianvar, 106–120. [in Russian].
15. Hrushevs'kyi, M. (1896.). Novi rozpravy pro vnutrishniy ustriy Velykoho knyazivstva Lytovskoho. [New reports about the internal structure of the Grand Duchy of Lithuania]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. [Notes of the Shevchenko Scientific Partnership].* L'viv, IX, 1–32. [in Ukrainian].
16. Hrushevs'kyi, M. (1905). Istoriiya Ukrayiny-Rusy. Tom V. Suspil'no-politychnyy i tserkovnyy ustriy i vidnosyny v ukrayins'ko-rus'kykh zemlyakh XIV–XVII v. [History of Ukraine-Rus. Volume V. Suspil-political and church structure and news in the Ukrainian-Russian lands of the XIV–XVII centuries]. L'viv: Drukarnya Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. [in Ukrainian].
17. Iasinskii, M. (1904). Zakupy Russkoi Pravdy i pamiatnikov zapadnorusskogo prava. [Purchases of Russian Truth and monuments of Western Russian law]. *Sbornik statei po istorii prava posviashchennyi M. F. Vladimirskomu-Budanovu ego uche-*

nikami i pochitateliymi. [Collection of articles on the history of law, dedicated to M. F. Vladimirsky-Budanov by his students and admirers]. Kiev: Tipografiia S. V. Kulzhenko, 430–465. [in Russian].

18. Iuzefovich, V. (1862). Ocherk khoziaistvennykh otnoshenii v Malorossii na pravom beregu Dnepra v XVI v. [Essay on economic relations in Little Russia, on the right bank of the Dnieper in the 16th century]. *Vestnik Iugo-Zapadnoi i Zapadnoi Rossii. [Bulletin of South-West and West Russia]*, Oktiabr, T. 2, 42–54. [in Russian].

19. Kapysk, Z. & Loika, P. & Mialeshka, V. (1997). Ustup. [Introduction]. *Gsitoria selianstva Belarus. T 1. Gistoryia selianstva Belarus ad starazhytnasts da 1861 g. [History of the Belarusian Peasantry. Vol. 1. History of the Belarusian Peasantry from Antiquity to 1861]*. Minsk: Belarускаia navuka, 9–17. [in Belorussian].

20. Karev, D. (2012). Akademik M. K. Liubavskii: vekhi sudby i tvorchestva. [Academician M. K. Lyubavsky: Milestones of Fate and Creativity]. *M. K. Liubavskii. Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoi unii vkluchitelno. [M. K. Lyubavsky. Essay on the History of the Lithuanian-Russian State up to and including the Union of Lublin]*. Minsk: Belarускаia navuka, 6–86. [in Russian].

21. Klepatskii, P. (1912). Ocherki po istorii Kievskoi zemli. T. 1. Litovskii period. [Essays on the history of the Kyiv land. Vol. 1. Lithuanian period]. Odessa: Tipografiia Tekhnika. [in Russian].

22. Kramar, Yu. (1997). Istoriya ukraïns'koho selianstva u doslidzhennyakh ta dokumental'nykh publikatsiyakh I. Novyts'koho. [The History of the Ukrainian Peasantry in the Research and Documentary Publications of I. Novytsky]. *Materialy yuvileynoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 150-richchyu Kyivskoyi arkhieohrafichnoyi komisiyi, Kyiv-Sedniv, 18–21 zhovtnia, 1993 r. [Proceedings of the Anniversary Conference Dedicated to the 150th Anniversary of the Kyiv Archaeological Commission, Kyiv-Sedniv, October 18–21, 1993]*. Kyiv, 205–209. [in Ukrainian].

23. Leontovich, F. (1863). Krestiane iugo-zapadnoi Rossii po litovskomu pravu XV i XVI vv. [Peasants of Southwestern Russia under Lithuanian Law in the 15th and 16th Centuries]. *Universitetskie izvestiia. [University News]*, 10–11, 1–48; 12, 1–40. [in Russian].

24. Leontovich, F. (1897). Krestianskii dvor v Litovsko-Russkom gosudarstve. [Peasant farm in the Lithuanian-Russian state]. Sankt-Peterburg: Tipografiia V. S. Balasheva. [in Russian].

25. Leontovich, F. (1899). Selskie chinshevi v Litovsko-Russkom gosudarstve. [Rural taxpayers in the Lithuanian-Russian state]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. [Journal of the Ministry of Public Education]*, CCCXXI, 285–307. [in Russian].

26. Leontovich, F. (1895). Soslovnyi tip territorialno-administrativnogo sostava Litovskogo gosudarstva i ego prichiny. [Class type of territorial-administrative composition of the Lithuanian state and its reasons]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. [Journal of the Ministry of Public Education]*, CCXCIX, 366–403; CCC, 1–20. [in Russian].

27. Liubavskii, M. (1892). Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniia Pervogo Litovskogo Statuta. [Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state at the time of the publication of the First Lithuanian Statute]. Moskva: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].

28. Liubavskii, M. (1910). Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoi unii vkluchitelno. [An outline of the history of the Lithuanian-Russian state up to and including the Union of Lublin]. Moskva: Izdatelstvo Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh. [in Russian].

29. Mordovtsev, D. (1861). Krestiane v iugozapadnoi Rusi XVI v. [Peasants in Southwestern Rus' in the 16th Century]. *Arkhiv istoriko-iuridicheskikh svedenii otnosiashchikhsia do Rossii izdavaemyi N. Kalachevym. Kn. 3. [Archive of Historical and Legal Information Relating to Russia, published by N. Kalachev. Book Three]*. Moskva: V tipografii Aleksandra Semena, 19–64. [in Russian].

30. Muzychko, O. (2005). Istoryk Fedir Ivanovych Leontovych (1833-1910): zhyttya ta naukova diyal'nist'. [Historian Fedor Ivanovich Leontovych (1833-1910): life and scientific activity]. Odesa. [in Ukrainian].

31. Mykhailiuk, Yu. (2016). Geneza skhidnoslov'ians'koyi istoriohrafiiyi sotsial'noyi istoriyyi Velykoho knyazivstva Lytovs'koho v doreformeniy Rosiys'kiy imperiyyi. [The Genesis of East Slavic Historiography of the Social History of the Grand Duchy of Lithuania in the Pre-Reform Russian Empire]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini. [Historiographical Research in Ukraine]*. Kyiv: Instytut istoriyyi Ukrayiny, 26, 295–310. [in Ukrainian].

32. Mykhailiuk, Yu. (2017). Periodyzatsiya rozvytku skhidnoslov'ians'koyi istoriohrafiiyi sotsial'noyi istoriyyi Velykoho knyazivstva Lytovs'koho v XIX – na pochatku XX st. [Periodization of the development of East Slavic historiography of the social history of the Grand Duchy of Lithuania in the 19th – early 20th centuries]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istorychni nauky. [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 4, 5–13. [in Ukrainian].

33. Mykhailiuk, Yu. (2014). Selianstvo Velykoho knyazivstva Lytovs'koho z pohlyadu D. Ilovays'koho. [Peasantry of the Grand Duchy of Lithuania from the point of view of D. Ilovaisky]. *Dvadsyat' chetverta berezneva naukova sesiya Oseredku Naukovho tovarystva im. Shevchenka u Cherkasakh: Materialy dopovidey na zasidannyakh sektsiy i komisiy, 11–27 bereznia 2013 r. Za red. V. Masnenka. [The twenty-fourth March scientific session of the Center of the Shevchenko Scientific Society in Cherkasy: Materials of reports at the meetings of sections and commissions, March 11–27, 2013. Edited by V. Masnenko]*. Cherkasy: Oseredok NTSh u Cherkasakh, 47–51. [in Ukrainian].

34. Mykhailiuk, Yu. (2015.) Stratyfikatsiya naselennya Velykoho knyazivstva Lytovs'koho u viziyyi M. I. Petrova. [Stratification of the population of the Grand Duchy of Lithuania in the vision of M. I. Petrov]. *Ukrayins'kyi selyanyn. [Ukrainian peasant]*, 15, 17–20. [in Ukrainian].
35. Mykhailiuk, Yu. (2012). Ukrayins'ke selyanstvo v XV – pershiy polovyni XVI st. u viziyyi M. Dovnar-Zapol's'koho ta P. Klepats'koho. [Ukrainian peasantry in the 15th – first half of the 16th century in the vision of M. Dovnar-Zapolsky and P. Klepatsky]. *Ukrayins'kyi selyanyn. [Ukrainian peasant]*, 13, 33–36. [in Ukrainian].
36. Nezabitoivskii, V. (1883). Zamechaniia po voprosu o chinshevom vladenii v zapadnykh guberniakh. [Remarks on the issue of rent ownership in the western provinces]. Kiev: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
37. Novitskii, I. (1883). Chinshevoe vladenie v iugo-zapadnoi Rossii. [Chinshevoe possession in southwestern Russia]. *Trudy Kievskogo Iuridicheskogo Obshchestva. Pribavlenie k protokolam 1880 goda. [Works of the Kyiv Law Society. Supplement to the minutes of 1880]*. Kiev: Universitetskaia tipografiia, 60–92. [in Russian].
38. Novitskii, I. (1876). Ocherk istorii krestianskogo sosloviia Iugo-Zapadnoi Rossii v XV–XVIII veke. [An essay on the history of the peasant class of South-Western Russia in the 15th – 18th centuries]. Kiev: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
39. Picheta, V. (1917). Agrarnaia reforma Sigizmunda-Avgusta v Litovsko-Russkom gosudarstve. Chast 1. Podgotovka i proizvodstvo reformy. [Agrarian reform of Sigismund Augustus in the Lithuanian-Russian state. Part 1. Preparation and implementation of the reform]. Moskva: Sinodalnaia tipografiia. [in Russian].
40. Picheta, V. (1917). Agrarnaia reforma Sigizmunda-Avgusta v Litovsko-Russkom gosudarstve. Chast 2. Otnoshenie litovsko-russkogo obshchestva k agrarnoi reforme i pravitel'stvennaia deiatelnost v epokhu reformy. [Agrarian reform of Sigismund Augustus in the Lithuanian-Russian state. Part 2. The attitude of the Lithuanian-Russian society to the agrarian reform and government activity during the reform era]. Moskva: Pechatnia A Snegirevoi. [in Russian].
41. Pikhno, D. (1877). O chinshevom vladenii. [On quitrent ownership]. *Zhurnal grazhdanskogo i ugolovnogo prava. [Journal of civil and criminal law]*, Kn 5. Sentiabr i oktiabr, 157–180. [in Russian].
42. Tumasov, N. (1872). Istoriko-iuridicheskii byt russkogo krestianstva. Krestianstvo do kontsa 16 stoletia. [Historical and legal life of the Russian peasantry. The peasantry until the end of the 16th century]. Kiev: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
43. Vladimirkii-Budanov, M. (1893). Krestianskoe zemlevladenie v Zapadnoi Rossii do poloviny XVI v. [Peasant land ownership in Western Russia until the middle of the 16th century]. *Chteniia v istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa. [Readings in the historical society of Nestor the Chronicler]*. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo, Kn. 7, 12–92. [in Russian].
44. Vladimirkii-Budanov, M. (1891). Naselenie Iugo-Zapadnoi Rossii ot poloviny XV v. do Liubliiskoi unii 1569 g. [The population of South-West Russia from the middle of the 15th century to the Union of Lublin (1569)]. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
45. Vladimirkii-Budanov, M. (1893). Ocherki iz istorii Litovsko-Russkogo prava. Krestianskoe zemlevladenie v Zapadnoi Rossii do poloviny XVI v. [Essays on the History of Lithuanian-Russian Law. Peasant Land Ownership in Western Russia until the Half of the 16th Century]. Kiev: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta Sviatogo Vladimira. [in Russian].
46. Vladimirkii-Budanov, M. (1911). Ocherki iz istorii litovsko-russkogo prava. Zastavnoe vladenie v litovsko-russkom gosudarstve XVI v. [Essays on the history of Lithuanian-Russian law. Outpost possession in the Lithuanian-Russian state of the 16th century]. Kiev: Tipografiia S. V. Kulzhenko. [in Russian].
47. Vodotyka, S. (2000). Do pytannya pro istoriosofiyu vitchyznanyoi istorichnoyi nauky pochatku XX st. [To the question of the historiography of domestic historical science of the early 20th century.]. *Kul'tura narodov Prychornomor'ya. [Culture of the peoples of the Black Sea region]*, 13, 71–76. [in Ukrainian].
48. Baar, M. (2010). Historians and nationalism. East-Central Europe in XIX Century. New York: Oxford University Press. [in English].

Надійшла до редакції / Received: 03.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 05.08.2025